

סקירת כתבי ההגות של הראי"ה

(לרגל מאה שנה לעלייתו לארץ ישראל)

א. התקופות השונות ביצירתו של הרב

יצירתו הכתובה של הרב במהלך חייו, ובאופן מיוחד מעת עלייתו לארץ ישראל, היתה פורה מאין כמוה בכל צדדי התורה. כבר מצעירותו היה הרב יוצא דופן מרוב חכמי דורו, ואף מחכמי הדורות שקדמו לו, בעיסוקו המרובה והמעמיק באגדה ובהגות. הרב היה מודע לכך ולחשיבות העצומה שיש להחייאתו של צד זה של התורה. כך היה מודע לשליחות ולהתאמה המיוחדת שלו לתפקיד זה, במיוחד בדור התחייה¹. מתוך שקידה עצומה, העמקה ושימוש גדולי חכמי הדור בנגלה ובנסתר², ובצירוף כישרונו המופלא ונפשו הטהורה, נוצקו בקרבו למקשה אחת דברי התורה והנבואה, דברי חז"ל וחכמי הנגלה והסוד לדורותיהם. מכאן בקע ונבע אחר כך מעיין יצירתו, שגילה לפנינו את אורה של תורה. את כתביו בתחום ההגותי-אמוני, בעיקר אלו שנכתבו מעת עלייתו לארץ ישראל, ננסה לסקור במאמר זה³.

תקופות היצירה המרכזיות בחיי הרב הן:

1. (תרמ"ח-תרס"ד): הרב מכהן משנת תרמ"ח כרבה של זימל, ומשנת תרנ"ה כרבה של בויסק (שתיהן בליטא).
2. (תרס"ד-תרע"ד): לפני מאה שנה, בכ"ח באייר תרס"ד, עלה הרב לארץ ישראל, לכהן כרבן של יפו והמושבות החדשות.
3. (תרע"ד-תרע"ט): במהלך מלחמת העולם הראשונה שהה הרב בסט-גלן שבשווייץ, ואחר כך בלונדון.
4. (תרע"ט-תרצ"ה): בתקופה זו שימש הרב כרבה הראשי של ירושלים ואחר כך של ארץ ישראל כולה.

1. ע"י הקדמה לימדבר שורי; גנזי ראייה ד, 21-22; 'יחדריו' עמ' קג-קד; 'מתוך התורה הגואלת' ח"א עמ' קנו "אבא זיל היה 'התורה הגואלת'... כל ההלכה וכל האגדה כל הנגלה וכל הנסתר, כל השראת השכינה".
2. כדוגמת הנצי"ב מוולז'ין, ובעל הילשם שבו ואחלמה' (ראה טל הראיה עמ' נט-עב, רמו-רמז; שיחות הראיה עמ' קנט-קסה).
3. שלושת הפרקים הראשונים עוסקים בדבריו שכבר יצאו לאור, ושני האחרונים - באלו שטרם נתפרסמו. הסקירה עוסקת, כאמור, בעיקר בכתבי ההגות. סקירה קצרה של שאר כתביו מופיעה בנספח למאמר. ההפניות לאורות האמונה הן למהדורה מתוקנת תשנ"ח. ההפניות לשמונה קבצים (להלן: ש"ק) הן למהדורת תשנ"ט. ההפניות ליחדריו הן למהדורה שנייה מתוקנת ומורחבת תשס"ב (לא כדאי להשתמש במהדורה הראשונה בשל שיבושיה). ההפניות לאוצרות הראייה הן למהדורה החדשה בת חמשת הכרכים, אלול תשס"ב. תודה לאנשי ארכיון בית הרב, לרב יעקב פילבר ולרב יהודה עמיחי על שענו לשאלותי.

לתקופות אלה ישנם מאפיינים ייחודיים בכתיבתו:

1. **תרמ"ח-תרס"ד:** בתקופה זו כתב הרב חידושים רבים בענייני אגדה והשקפה⁴, וכן דרשות⁵, ופרסם מעט מאמרים⁶. הספרים **מוסר אביך**⁷ (מוסר), **מדבר שור** (דרשות), ושלושת כרכיו הראשונים⁸ של **עין איה** (ביאור לאגדות חז"ל שבעין יעקב) נכתבו בתקופה זאת⁹. מתקופה זו ידוע לנו על חיבורים נוספים שטרם יצאו לאור, כמו פנקס **מציאות קטן** שנכתב בצעירותו של הרב¹⁰, והספר **מורה הנבוכים החדש**¹¹. בכתיבה שמתקופה זו כמעט ולא נעסוק במאמר זה¹².
2. **תרס"ד-תרע"ד:** מאמריו הגדולים של הרב הופיעו בתקופה זו. העיקריים שבהם: מאמרי **עקבי הצאן**, דרך התחיה, טללי אורות, קרבת א-להים, **למהלך האידיאות בישראל** (וכן 'המספד בירושלים' שנאמר באותה תקופה, אף כי נדפס שנים רבות לאחר מכן) וההקדמה הרעיונית
4. "בתקופה זו הרבה, עם שקידתו הרבה על תקנת קהילתו לרשום הרבה חדושי תורה בהלכה ואגדה בנגלה ובנסתר, פרי התמדתו העצומה" (חזון הגאולה, "תולדותיו", עמ' יג. הפרק "תולדותיו" נכתב כנראה ע"י הרב יהושע הוטנר, גיסו של הרצי"ה, שהיה מראשי "האגודה להוצאת כתבי הראי"ה קוק צ"ל", שנוסדה סמוך לפטירת הרב. אגודה זו הוציאה לאור את הספר "חזון הגאולה", בשנת תש"א).
5. הספר **'מדבר שור'** שזכר למעלה הוא ספר שלם של דרשות, מהשנים תרנ"ד-תרנ"ו. דרשות נוספות מופיעות בסדרת 'מאורות הראי"ה' העוסקת בענייני המועדים. כמו כן נדפסו מספר דרשות בספר הזיכרון 'נשמה של שבת' עמ' 64-79. דרשות נוספות שנדפסו בבמות שונות נאספו לאוצרות הראיה כך ב.
6. בשנים תרס"א-תרס"ד פרסם הרב שלושה מאמרים גדולים - **תעודת ישראל ולאומיותו, עצות מרחוק ואפיקים בנגב**, בכתב העת הרבני 'הפלס'. בעצת הרצי"ה לא נכללו המאמרים בספר מאמרי הראי"ה (הם מופיעים עתה בכרך השני של 'אוצרות הראי"ה'). על רקע זה עולה השאלה האם יש להפריד בכתבי הרב בין 'תורת חוץ לארץ' שנכתבה טרם עלייתו לארץ ישראל, לבין 'תורת ארץ ישראל'. ראה על כך במאמרו של הרצי"ה 'התורה הגואלת' (שנדפס ב'קובץ הראיה' תשכ"ה, ואחר-כך בספר 'אור לנתיבותי') פרק ב, ובימילון הראי"ה עמ' שצב-שצג ובהפניות שם. בהקשר זה יש לציין, כי בדרך כלל לא נכללו פרקים שנכתבו טרם עלייתו, בספרי 'האורות' שנערכו על ידי הרצי"ה והרב הנזיר.
7. בהקדמת הרצי"ה למהדורה הראשונה של מוסר אביך שיצאה לאור בשנת תש"ו, הוא מציין שהספר נכתב לפני כיוכל שנים.
8. ע"י בהקדמה לכרך הראשון והרביעי של עין איה.
9. עד לפטירת הרצי"ה, פורסם מעט מאוד מיצירתו המוקדמת של הרב באגדה. בשנים האחרונות, מלבד הדפסת מדבר שור, עין איה וסדרת 'מאורות הראי"ה', הולכים ומתפרסמים פרקים מיצירתו באגדה בבמות שונות, בעיקר בכתבי עת של עולם הישיבות, ובספרי זיכרון. רבים מהם נאספו ונדפסו שנית בספר 'אוצרות הראי"ה' כך ב. ע"י גם בספר 'נשמה של שבת' עמ' 52-63, ובסדרת שיחות הרצי"ה לפרשות שבוע, בנספחים לחלק מהפרשות.
10. "אוסף של למעלה משלוש מאות עניינים באגדה ובהלכה שכתב הרב" (אוצרות הראי"ה א, עמ' 106. ע"י שם ח"ב עמ' 179 דרוש לפרשת פינחס מתחילת קובץ מציאות קטן מצעירותו של הרב).
11. "בספר מיוחד הנמצא עדיין בכ"י, שתלמידיו כינוהו 'מורה נבוכים חדש', ניגש לברר בהרצאה מקיפה ומפורטה את מקום הדת והמדע בתפיסת העולם הישראלית, מתוך מגמה לאחד את הקצוות ולאחות את הקרעים" (חזון הגאולה עמ' יד).
12. שתי פסקאות מכת"י ק מהפנקס האחרון לבויסק, פורסמו בכתב העת 'אמונת עתיד' (בהוצאת מכון התורה והארץ, כפר דרום), חוברות 9-10. גם הקדמת הרב לשיר השירים, שנדפסה בתחילת הכרך השני של עולת ראיה, נכתבה בתקופה זו. ע"י מועדי הראיה עמ' שלג-שלד.

לשבת הארץ. גם הספר **אדר היקר** נכתב בתקופה זו, וכן עיקר הכרך הרביעי של **עין איה**¹³.
 3. **תרע"ז-תרע"ט**¹⁴: בלונדון כתב הרב את חיבורו **ריש מילין**, והחל לכתוב את ביאורו לסידור
 - **עולת ראייה**¹⁵.

אולם, מאמרים וחיבורים מסודרים אלו לא היוו את עיקר יצירתו של הרב בשתי התקופות הללו שמעת עלייתו לארץ (תרס"ד-תרע"ט). פרקים על גבי פרקים של הגות רוחו נרשמו על ידו בפנקסים רבים בעת ההיא, והם מהווים את עיקר יצירתו של הרב. פנקסים אלו הם מקורם העיקרי של ספריו המרכזיים של בעל האורות: אורות¹⁶, אורות התשובה, אורות התורה, אורות ישראל, מידות הראיה, אורות הקודש ואורות האמונה, ולאחרונה - חדריו. בפנקסים אלו ובעריכתם, נעסוק בפרק הבא.

4. **תרע"ט-תרצ"ה**: בתקופה זו עסוק היה הרב מאוד בתפקידו כרב ראשי, בהקמת הישיבה המרכזית-עולמית, ובכתיבת **הלכה ברורה**¹⁷, ועל כן נראה כי עמד לרשותו פחות זמן ורוגע לעיסוק בענייני הגות.

ב. אופני ההוצאה לאור מתוך פנקסי כתבי היד

גולת הכותרת של יצירתו התורנית המקורית של הרב, היא ללא ספק קובצי כתב יד שבהם כתב לעצמו את הגיגי קודשו ששפעו ממנו¹⁸. מדובר באלפי פסקאות שכתב הרב לעצמו בשטף בקולמוס

13. עיי בהקדמה לכרך הרביעי של עין איה.
14. שאלה היא האם שונה היא יצירתו של הרב בתקופה זו בה שהה הרב באוויר ארץ העמים, מיצירתו בתקופה שקדמה לה ביפו שנבעה באוויר ארץ ישראל המזרחית. מסגנון הכתבים קשה להבחין בהבדל כזה. הרצי"ה - בעריכת ספר 'אורות' - הבחין בין התקופות בכך שהפריד בין 'אורות התחיה', שנכתבו בארץ ישראל, לבין 'אורות מאופל', שנכתבו בחוץ לארץ (כפי שציין בהקדמה למהדורה הראשונה של אורות). הרב הניזר, בעריכת 'אורות הקודש', לא הבדיל ביניהם. מהרב עצמו משתמע לעתים הבדל. עיי 'אורות' ארץ ישראל פרק ג; ש"ק, קובץ ו סיי עא, רפא; קובץ ח סיי קו; באגרות הראי"ה ח"ג עמי קג. אך השווה ליחדיו עמי נו, קסז-קסח. מעין פיתרון לכך עולה מדבריו ב'אורות', ארץ ישראל פרקים ד, ו, מתוך ש"ק קובץ ו סיי פה, קעא, קעג, ריא, ומאגרות הראי"ה ח"ב עמי קנד. ועיי 'הד הריים' עמי סה, ע, עה; 'בשדה הראיה' עמי 113-114. עוד נציין כי אף שפרקים רבים של יחדיו נכתבו בשווייץ ובלונדון, הרי שרוב הפסקאות בספר המתארות הארה (הכלולות בדרך כלל בפרקים "משורר שירת אינסוף", "מעייין הקודש" ו"ואקשיב ואשמע") נכתבו בארץ ישראל; עיי בתחילת הקדמתו של הרצי"ה לסידור עולת ראייה. כתב יד זה היווה את התשתית היסודית לחיבור 'עולת ראייה' שנדפס לאחר פטירת הרב, ושעריכתו תתואר בפרק השני.
15. שם (ביפו) וברחובות נכתבים גילויי רוח הקודש הגדולה של פרקים ב'אורות' (מתוך התורה הגואלת א, לח).
16. כמו שבתקופה הארוכה שלפני המלחמה התמסר לעריכת דעותיו ומחשבותיו על הלאומיות היהודית, היחס של הקודש לחול, על התשובה ועל תפיסת הדת מתוך הדגשה וכוונה תחילה להחייאת המחשבה העברית המקורית, כך התמסר עתה בשנות כהונתו הגדולה בירושלים לבנין התורה שבעל-פה" (חזון הגאולה עמי כא).
17. ועיי בספר 'מתוך התורה הגואלת' ח"א עמי לט, ח"ב עמי רפ, על הזמן הרב שהוקדש לכתיבת החיבור 'הלכה ברורה', ועל העיכוב שגרם הדבר לכתיבת 'עולת ראייה'.
18. בפרק האחרון של המאמר נברר, האם אכן הפסיק הרב לכתוב כתיבה הגותית בתקופת היותו בירושלים. וראה דבריו על הכתיבה שמעל למגמתיות, באגרות הראיה ח"א סיי מ, ובש"ק ג, קעט.

ראשון¹⁹, מעין יומן של זרם מחשבותיו, בכתיבה מרוכזת ועמוקה, שנושאה מתחלפים כמעט מידי פסקה בפסקה ללא סדר, ובו בעת ניכרת הרוח הגדולה האחת, השורה על כולם. יש הבדל ניכר בין סגנון הכתיבה לאורך רוב התקופה שעד העלייה לארץ לבין סגנון הכתיבה מאז ואילך. נציין לדוגמה שני הבדלים:

1. עד עלייתו לארץ פתח הרב בדרך כלל בציטוט המקור שאותו הוא בא להסביר, ולעתים המשיך בשורה של קושיות כבסיס להסברה שתינתן לאחר מכן. במקרים אחרים²⁰ הגדיר הרב בתחילת הפסקה את העניין שבו הוא עומד לדון. בקבצים שנכתבו אחר עלייתו לארץ הרב אינו מתחיל כמעט אף פעם בציטוט²¹, בקושיות או בכותרת המגדירה את הנושא העתיד להיות נידון, אלא עוסק מייד בהסברת עצם העניין.

2. עד עלייתו לארץ השתמש הרב רבות במילה "והנה" כמילת קישור בפתחת פסקה או משפט, וכן בביטוי "ויש לומר". בקבצים הרב ממעט מאוד להשתמש בכך, הן בגלל סגנון הקבצים, והן משום שכל פסקה עומדת בפני עצמה ואין צורך במילת קישור²².

קובצי כתבי היד המדוברים, מקיפים ללא סדר את מרחב נושאי האמונות והדעות, כל פסקה מאירה זווית ייחודית נוספת של הנושא הנידון בה; וגם כשהרב חוזר על רעיון שכבר דן בו, תמיד יהיה בפסקה מן ההארה החדשה²³. הפסקאות כתובות לעתים בקצרה ולעתים בארוכה²⁴, לעתים במתינות ולעתים בחריפות, לעתים בסגנון כללי ולעתים בסגנון אישי, לעתים עוסקות הן בנגלות ולעתים בנסתרות²⁵ ובמדרגות עליונות, לעתים הפסקאות השונות משלימות זו את

19. ראה לדוגמה את צילומי כתי"ק בראש הספרים אורות התשובה, אורות הקודש, ערפלי טוהר ושמונה קבצים. עוד עיי טל הראיה עמ' קפג.

20. עיי למשל מאמרי הראיה עמ' 81; גנזי ראייה א עמ' 21; מאורות הראיה לחג השבועות עמ' רנח, רפג; מאורות הראיה לירח האיתנים עמ' לג-לד, ועוד.

21. דברי הרב בש"ק ו, רפא יכולים להוות הסבר מהותי לתופעה זו: "באווירא דארץ ישראל אפשר להתהלך במחשבה מופשטת, להניח לשכל והציור לעשות את פעולתו במנוחה, והננו בטוחים שמאחר שכונת החושב רצויה ועיניו ולבו לשמים, שרק ממקור הקודש יערה עליו הרוח, ואחר כך מוצאים כל ההגינות מאירים באותיותיה של תורה שבכתב ושבעל פה. אבל בחוץ-לארץ מוכרחת המחשבה להיגדר, והאותיות של תורה צריכים להיות בוני המחשבה..."

22. בערפלי טוהר למשל מופיעה המילה "והנה" (שלא במסגרת ציטוט פסוק) פעם אחת בלבד ככל הנראה. לעומתו בחיבור המוקדם מוסר אביך היא מופיעה כשלושים פעם.

23. הרב התייחס לכך במפורש. עיי 'חדריו' עמ' עא.

24. אחת התופעות המרתקות היא, שפסקאות רבות בפנקסי כתב היד כתובות על פני עמוד שלם, כך שבמחברות בעלות עמודים גדולים (כגון קבצים ה-ז), נכתבו פרקים ארוכים, בעוד במחברות בעלות עמודים קטנים (ובמיוחד בפנקס שבו נכתב קובץ ח) נכתבו הרבה יותר פסקאות קצרות. השווה את גודלן הממוצע של פסקאות בקבצים ה-ז לאלו שבקובץ ח. הרב מגלה את אורותיו-רעיונותיו, כמידת הכלים - הדפים:

25. במידה מסוימת ניתן להתייחס לכל דברי הרב, כנובעים מהנסתר. הרצי"ה מוסר בשם הרב: "אין שום דבר מהדעות והמחשבות שלי שאין לו מקור בכתבי האר"י ז"ל" (לשלושה באלול, עמ' כג). הרב הנזיר כתב "כבר אמרנו מה שאמר וכתב הרב על המהר"ל מפראג שגם הוא על המקובלים ייחשב, אף על פי שסגנונו שונה, וכן ייאמר על מר"ן זצ"ל, גם הוא על המקובלים ייחשב, אלא שאין סגנונו כסגנון המקובלים" (חוג הראיה, ירושלים תשמ"ח, עמ' 19). בשם הרב הנזיר מבאר הרב יצחק שילת את התיאור הבא: "את דברי המחשבה הוא

- זו, ולעתים נראות כסותרות זו את זו²⁶. תופעות אלו מקשות מאוד למצוא דרך איך להוציא לאור את דברי הרב. בתחילת הדרך עלו ונוסו מספר כיוונים להוצאה לאור:
1. פרסום פרקים בודדים העומדים בפני עצמם, ללא עריכה.
 2. פרסום קבצי כתב יד שלמים כמות שהם, ללא סידור ועריכה.
 3. ליקוט מספר פסקאות העוסקות באותו עניין, ושילובם לפרק אחד ארוך (כמתואר להלן).
 4. ליקוט פסקאות רבות בנושא מסוים מהקבצים, וסידורם לספר, הבנוי פרקים פרקים.

מספר ניסיונות ראשוניים נעשו בשנותיו האחרונות של הרב ביפו (תרי"ע-תרע"ד):

1. במספר במות פורסמו קטעים בודדים מתוך קבצי כתב ידו של הרב²⁷, ביניהם: ב"לוח ארץ הצבי" ביפו, בשנים תרע"א-תרע"ד (נדפסו תחת הכותרת "גרגירים הגיוניים" - מאמרי הראי"ה עמ' 295-297).
2. בקובץ הספרותי "זרעאלי" שיצא ביפו בשנת תרע"ג (נדפסו תחת הכותרת "פירורים משולחן גבוה" - מאמרי הראי"ה עמ' 40-41).
2. בשנת תרע"ג החל הרב להכין להדפסה קובץ שלם מכתב ידו, כצורתו המקורית: תקפו עלי רגשי תשוקה להדפיס איזה מרשימותי כסדר כמו שהם והחילותי להדפיס אצל "איתין" בשם 'ערפילי טוהרי'. כמה גליונות אסכים לא אדע. אקווה שהדברים כמו שהם - בלא שרק ועיבוד - גם הם יהיו לברכה, ואולי מהם ימצאו שברכתם תבולט דווקא על ידי חסרון העיבוד "לחם חום כיום הילקחו". (אגרות ראי"ה ח"ב סי' תרפז, עמ' רצג)²⁸

(הרב) נהג לכתוב אחר חצות הלילה. היה לומד קבלה ולאחר מכן כולב קטע אחד או שניים, מתוך מחשבה תחילה, לא עוצר בזמן הכתיבה אבל חושב הרבה לפני כן" (ניקודה, גיליון 113, עמ' 16; גיליון 114 עמ' 47). הרב היה מצוי עמוק במתח שבין ההכרח להסתיר את סודות התורה, לבין ההכרח לגלותם ולהביעם בלשון הקרובה יותר לנגלה, לשם קיום היהדות ולשם מענה לגדלותו של הדור האחרון (עייין למשל באורות הקודש א, קמא). במספר מקומות מסביר הרב במפורש את שיקוליו לגלות ולבאר דברים שמקורם בנסתר. עיי' למשל באגרות הראי"ה ח"ב עמ' לד. ביחס לאגרת התשובה שחשב הרב לכתוב ולפרסם, כותב הרב חרל"פ: "בייחוד קשתה עלי מאד ההסברה והכיוון אל השערה עד כמה להנמיך רזי עולם, והיכן הוא הגבול של ילמכסה עתיק, א-ל ד' ויאר לנו". לבטים אלו התעצמו סביב עריכת אורות הקודש, והוכרעו לצד הפרסום. כותב הרצי"ה: "ותשחק ליום אחרון, שלישי לאלול, ראשון בשבת לסדר תצא, שנת תרצ"ה, אשר אז - אחרי דבורי קדשו ביום עש"ק שלפניו בחומר החרדה על דברי כבשונו של עולם המתפרסמים בספרו 'אורות הקודש', עם חזרת ההחלטה על הצורך והחייב בפרסומם, לתקנת הדור ולתועלת העתיד לקדוש שם השי"ת..." (נפש-הראיה עמ' כח). מספר הרב הניזיר: "דודי הרב מסמולנסק וטולא ר' אברהם הכהן, שהיה ממעריצי הרב וחולה במחלה דומה לזו של הרב, בא מתל אביב במיוחד לבקרו. נכנסנו אל חדר הרב התחיל הרב לבכות ויאמר 'אולי זה לי לעונש על שהנני מגלה הרזין'" (ניזיר אחיו א, שג). ומוסיף הרב הניזיר: "התחלתי להשיב 'הלא דרכו של מן הרב לדבר בסגנון נגלה, ולא קיבל הדברים'" (חוג הראיה, עמ' 20).

26. השווה למשל את קובץ א, י לקובץ א, כג.

27. כך נעשה גם בתקופות מאוחרות יותר. עיי' למשל מאמרי הראיה עמ' 66-75 ו-84-85.

28. עיי' גם באגרות ראי"ה ח"ב עמ' רצז, צמח צבי עמ' עט.

ההדפסה לא הגיעה להשלמתה²⁹.

3. ניסיון מרתק במיוחד נעשה בשנים אלו, כנראה על ידי בנו הרצי"ה קוק זצ"ל. מספר פסקאות בנות נושא אחד לוקטו ממקומות שונים בקובצי כתב היד (שנכתבו על ידי הרב בזמנים שונים לאורך שנים אלו), ושולבו למערכה אחת. החיבורים השייכים לסוג זה של עריכה הם המאמר 'לתקופת המעבר'³⁰ ו'שמונת מאמרי זרעונים'³¹, כפי שהתברר לאחרונה לאחר הדפסת 'שמונה קבצים'.

לשם דוגמה נתבונן במאמר 'נשמות של עולם התוהו', אחד ממאמרי 'זרעונים'. מקורו בארבע פסקאות רחוקות זו מזו בקובץ א של 'שמונה קבצים' (סי' קלה, רמג, רסה, רצז), העוסקות כולן בעולם התוהו. במלאכת העריכה חולקו כל הפסקאות למעט אחת, ושולבו זו בזו, ובכך נוצרה מערכה שלמה ורציפה אודות סוגיה זו, עד שאין הלומד מבחין כלל כי יצירה משוכללת של עורך נמצאת לפניו! לא ידוע לי על עריכה מסוג זה בהמשך הדרך.

אולם, בהמשך השנים נבחרה הדרך הרביעית לדרך העיקרית להוצאה לאור של כתבי הרב. לאחר שנבחר נושא לספר, נלקטו מקובצי כתבי היד השונים אותן פסקאות השייכות לנושא זה. הן סודרו בסדר חדש על פי מהלך הנושא, ונדפסו כספרים.

מי שקיבל מהרב את התפקיד העיקרי של העריכה היה בנו - הרצי"ה. עוד בחיי הרב³² ערך הרצי"ה את הספר **אורות** (תרפ"א) העוסק בתחיית ישראל, ואת הספר **אורות התשובה** (תרפ"ה). סמוך לפטירתו הטיל הרב על הרצי"ה את האחריות להמשך הוצאת כתביו לאור³³. ואכן בהמשך נערכו כתבים נוספים מפנקסי הרב על ידי הרצי"ה: **אורות התורה** (ת"ש), **אורות ישראל** (תש"ב)

29. מדברי הרב שילת עולה, שהסיבה לכך היתה פרוץ מלחמת העולם הראשונה (פתח דבר לערפילי טוהר, שנדפס לבסוף בתשמ"ג). לדברי מר א"מ הברמן 'ההדפסה נפסקה כנראה מפני שלא היה הדור ראוי לדברים שנדפסו בו' (ארשת ג, עמ' 126). מספר עמדות ביחס לשיקול זה של "לא אפשר דרא", הובאו בכתבת תחקיר על כתבי הראי"ה שטרם נדפסו. כתבה זו הופיעה בשנת תשמ"ז, בגליון 113 של 'יקודה', תחת השם "אורות באופל".

אנו נתייחס אליה מעט בהמשך דברינו.

30. נדפס ב'העברי' באמצע שנת תרע"א. ואחר כך במאמרי הראיה עמ' 29-31. מקורו בין השאר בקובץ א, סי' לו, סג. ועיי' באגרות הראיה ח"ב עמ' ז (מכסלו תרע"א); עמ' ו; עמ' יב (מאדר תרע"א). באיגרת זו מציין הרב כי "לא אנכי קראתיו בשם כי אם בני שיי אשר העתיק וסידר את המאמר מתוך הפנקס". גם המאמר 'תורת ארץ ישראל' (מופיע במאמרי הראיה עמ' 78) שנדפס לראשונה בתרס"ו, בנוי מצירוף והרחבה של מספר פסקאות, השווה אותו לאורות התורה יג, ב-ג, אלא שבמאמר זה לא פורקו הפסקאות.

31. נדפסו בקובץ 'התרבות הישראלית', תרע"ג, וחזרו ונדפסו במהדורה השנייה של אורות. עיי' עוד בצמח צבי עמ' מב (משבט תרע"ב) ועמ' מג; אגרות הראיה ח"ב, סי' תצו עמ' קלו (משבט תרע"ג).

32. ראה אגרות הראיה א (סי' קב) עמ' קכא (סי' קג ועמ' קכח, משנת תרס"ח (הרצי"ה אז כבן שבע עשרה!); ואגרות הראיה ג סי' תשצו, עמ' עד וסי' תתיג, עמ' צד (על עריכת ריש מילין).

33. עיי' למשל באיגרת הרצי"ה, שנדפסה באורות האמונה עמ' 148: "אזהרתו התקיפה של אאמו"ר הרב זצ"ל בשעותיו האחרונות לפני הסתלקותו מעלינו ממצב חייו אשר בעולמינו זה, הלא היתה שסידור הכתבים והטיפול בהם יהיה דווקא על ידי בפיקוח שלי, ואחריות פקודתו זו הנוראה מוטלת עלי בכל עוזה מבלי הקל בה".

ומידות הראי"ה (תשל"א)³⁴.

לצד הרצי"ה קיבל הרב הנזיר, ר' דוד הכהן זצ"ל, עוד בחיי הרב, את האחריות לעריכת סדרת **אורות הקודש** מפנקסי כתביו, סדרה שבאה לבאר את שיטתו הפילוסופית הכוללת של הרב³⁵. הסדרה תוכננה להכיל חמישה כרכים³⁶. את שלושת הכרכים הראשונים הוציא לאור הנזיר לאחר פטירתו של הרב.

הנזיר מתאר את המקורות שמהם נערך הספר במלים אלו:

אורות הקודש... כולם הם דברי הרב, שלוקטו משמונה קבצי כתי"ק, שנכתבו, ד' ביפו, ג' גדולים בשוויץ, וא' קטן בלונדון³⁷.

הדברים הם דברי הרב בפנקסים רבים שמנה, שהם כמו יומנים מפוזרים במקומות רבים מבלי חיבור וקשר, ולוקטו חוברו אחד אל אחד וקם עליהם עור ובשר והיו לאחד ונופח בהם רוח ונשמה וחיו והיו למאירי עיניים³⁸.

ספרי האורות כללו פרקים רבים מקבצים אלו, אך הקבצים המקוריים לא נדפסו בחיי הראי"ה והרצי"ה³⁹.

מעט פטירתו של הרצי"ה, נוצר חלל בתחום הוצאת כתבי הרב לאור, שכן מעתה לא היה עוד בחיים עמנו מי שהוסמך על ידי הרב לערוך את כתביו. בהיעדר עורך מוסמך, השתנה אופי החיבורים שיצאו לאור.

א. חיבורים שהיו כבר ערוכים על ידי הרב ולא נצרכו למלאכת עריכה אלא בעיקר לפענוח והכנה לדפוס. המדובר בארבעת כרכי **עין-איה**, ספר הדרושים **מדבר-שור**, וכן **מאמר על השורשים וביאור לריש מילין** שנדפסו לראשונה במהדורות החדשות של ריש מילין.

ב. חיבורים שעיקר עריכתם נעשתה עוד בתקופה הקודמת. כך הושלמה עריכת **אורות הקודש ד'** שעיקרה כבר נעשה על ידי הנזיר⁴⁰, והודפס הספר **אורות האמונה** שנערך מאותם פנקסי כתב יד שנים רבות קודם לכן, על ידי הרב משה גורביץ בעת שהיה עוזרו של הנזיר בעריכת סדרת

34. במידה מסוימת ניתן לציין כאן גם את סידור **עולת ראי"ה** (כרך א - תרצ"ט, כרך ב - תש"ט), אלא שעיקרו נלקט מביאורי המסודרים של הרב לסידור (הרב הגיע בביאורו לסידור עד סוף מזמור לתודה, וכן הספיק לבאר פסוקי דזמרא של שבת עד "הודו לא-להי הא-להים כי לעולם חסדו", וחלק מההגדה של פסח), קטעים רבים נוספים מקורם בעין איה (לכרך א' של הסידור בעיקר מעין איה ברכות, ולכרך ב' של הסידור בעיקר מעין איה שבת), עליהם הוסיף הרצי"ה פסקאות שליטה הן מכתבי היד שנכתבו טרם עליית הרב לארץ, והן מכתבי היד שנכתבו לאחר עלייתו. פחות משלושים פרקים משמונה קבצים, נכללו בסדרו.

35. "גמלה החלטתי לברר תורת הרב כשיטה א-להית שלמה... הרב מסר לידי כתבי קדשו, ועודד אותי בדבריו, כי הוא סומך עלי בסידורי" (הקדמה לאורות הקודש, עמ' 18. ובנויר אחיו א, רפח: "ואמר שסומך רק עלי בסידור מאמריו").

36. עיי בדברי האגודה להוצאת כתבי הרב קוק, ובמבוא של הנזיר לאורות הקודש עמ' 24.

37. בתחילת כרך ג' של אורות הקודש. יש לציין עוד כי סופו של קובץ ד וסופו של קובץ ז נכתבו בירושלים (עיי ש"ק ח"ב, עמ' שמו, שנא; ח"ג עמ' שמה).

38. נזיר אחיו א, רצח.

39. לא אתייחס כאן לסוגיית שינוי הנוסח, שנעשו על ידי תלמידיו המובהקים של הראי"ה במהלך עריכת ספריו. חלק מהיבטי הסוגיה נידונו בכתבה "אורות באופל", שנוכרה לעיל.

40. כרך ה של אורות הקודש היה רק בשלבים ראשונים של עריכה והוא לא נדפס גם לאחר פטירת הרצי"ה. אחת מהטיוטות שערך הנזיר לחלק ה של הסדרה, נדפסה בספר 'נשמה של שבת'.

אורות הקודש⁴¹.

ג. רק חיבורים בודדים נערכו⁴²:

במכון הרצי"ה נערכה סדרת **מאורות הראי"ה** (ארבעה כרכים) העוסקת במועדים⁴³. אולם, מקורותיה של הסדרה מגוונים כמקורותיו של סידור עולת ראיה, ורק מיעוטה נלקט מהפנקסים שבהם מדובר בפרקנו.

בישיבת רמת-גן נערך הספר **'חדריו'**, שעניינו פרקים אישיים של הרב. הוא מלוקט בעיקר משמונה קבצים ומהעתקות נוספות שהעתיק הרצי"ה מכתבי יד של הרב⁴⁴.

ד. דווקא בתקופה שבה לא היתה קיימת הסמכות המפורשת לעריכה ועיבוד של כתבי הרב, נמצא יותר מקום להדפסת קובצי כתה"י כמות שהם ללא עריכה ועיבוד, כפי שעלה ברצונו של הרב עוד בשנת תרע"ג כשהחל לפעול להדפסת ערפילי טוהר, כאמור לעיל, רעיון שנגנז כבר אז, ולא שב במהלך חיי הרצי"ה.

ראשונה נדפס בתשמ"ד הקובץ המדובר **"ערפילי טוהר"** (שהוא אחד משמונת הקבצים שמתקופת יפו-שוויץ-ירושלים, ששימשו את הנזיר וכן את הרצי"ה)⁴⁵, ולאחרונה בתשנ"ט נדפס הוא עם

41. עיי' נזיר אחיו א, רצט-ש, ואיגרות בסוף אורות האמונה.

42. כמו כן הודפסו עריכות ראשוניות וחלקיות של הרצי"ה בנושאים שונים, שהעיקריות שבהן הן:

א. בענייני תפילה - לקט אחד בתוך אורות התפילה לרב נריה. לקט שני בתוך אורות הראי"ה לרב צוריאל.

ב. בענייני מצוות - לקט אחד בקובץ 'באורו'. לקט שני בספר 'בשמך רעני'.

ג. פסקאות אישיות - לקט אחד בספר 'בשדה הראיה' לרב נריה. ולקט שני מדברים שהקריא הרצי"ה בשיעור, נדפס בביטאון 'עטורי כהנים', אלול תשנ"ז.

ד. בענייני תורה - דברים שהקריא הרצי"ה בשיעור נדפסו תחת השם "על פנימיות התורה".

ה. לקט בנושאים שונים, מדברים שהקריא הרצי"ה בשיעור, נדפס בספר מתוך התורה הגואלת ד, קצה-ר. רובם של לקטים אלו כלולים במהדורה החדשה של אוצרות הראיה.

לקטים אלה הם בחלקם עריכות חלקיות של ספרים שהיו מתוכננים לצאת לאור ולא הושלמה עריכתם. לדוגמה, בפרוספקט האגודה להוצאת כתבי הרב (תרצ"ו), מובא ביאורב ישראל בקדושה' א, (כה), מודיעים על תכנית לספר בשם **'אורות עולמים'** - "פרקי הדרכה בתורה, תפילה, מצוות, כנסת-ישראל, ארץ ישראל, יהדות ואנושיות, נתיבות הנפש והחיים, מידות צדיקים ובני-עלייה" (ועיי' אגרות הראי"ה ח"ב סי' תצג, עמ' קלב העי' 5, המפנה ל'אורות עולמים' - נאדר בקודש'). לקטים אחרים היו כנראה בסיס לשם הוצאה מורחבת של ספרים קיימים (ראה למשל את דברינו בפרק הבא ביחס לאורות התורה).

43. קדם לה הלקט 'גניי הראי"ה' (שבע חוברות, תשמ"ה-תשמ"ח) שרובו אחר כך נכלל בה (למעט חוברות ג, ז).

44. הספר 'חדריו' משלים בזה חלק ניכר מהחומר, שהיה אמור להופיע בכרכים המיועדים הבאים של 'אורות הראיה' (עיי' 'חדריו' עמ' רה-רז).

45. הרקע להדפסת ערפילי טוהר היה החשש שפרופ' רבקה ש"ץ תקדים ותוציא מהדורה אקדמית. ראה על כך בכתבה 'אורות באופלי' שנוכרה לעיל, ובתגובות שהופיעו בגיליונות הבאים של 'נקודה'.

שאר שבעת הקבצים, תחת השם 'שמונה קבצים'⁴⁶. בפרק הבא נבהיר מה הוסיפה לנו הפגישה עם הכתבים ככתיבתם המקורית, על הספרים שנסדרו לפי נושאים.

ג. 'שמונה קבצים' - ערכו ומשמעותו

בסדרה 'שמונה קבצים' נדפסו שמונה קובצי כתב יד של הרב, ברצף שבו נכתבו במקורם. לא נעשתה במ עבודת סידור ועיבוד, ועל כן הם נשארו כבמקורם, כתובים כשפע⁴⁷ זורם של הברקות והארות תמציתיות. פגישה עם כתיבה זו:

קורעת חלון אל מקוריות שפעת מפלי הנשמה העליונה החובקת זרועות עולם, הכוללת ומאחדת ברשימות קדשה את הגלוי והרזי, את הפילוסופי ואת הקבלי, את המוסרי ואת החסידותי, את הלמדני ואת הפיוטי, את העולמי-עולמי ואת האישי-הפרטי. עם שיש בקריעת חלון ובהצצה זו כדי לתרום לגילוי מסכתא במחשבת הרב לבירורי מהלכי סוגיותיה, הריהי מצריכה זהירות גדולה כפולה ומכופלת לבלתי הרוס אל הקודש, ולגלות בו פנים שלא כהלכה⁴⁸. שמונה קבצים אלו הם הקבצים שנמסרו לנוזיר מאת הרב, לשם עריכת סדרת אורות הקודש הבנויה רובה ככולה מקבצים אלו בלבד. גם בשאר ספרי האורות, שכאמור נערכו על ידי הרצי"ה, כלולים פרקים רבים מקבצים אלו.

למרות העובדה שבספרי האורות השונים נכללו חלקים רבים מהקבצים, פרקים רבים אחרים מקבצים אלו לא נכללו בספרי האורות, והופיעו לראשונה בספר רק בעת האחרונה כשנדפס 'שמונה קבצים'. מה חשיבותם של פרקים אלו, היתרים על ספרי האורות?

נתייחס למספר נקודות מרכזיות:

1. נושאים הנידונים בהרחבה בש"ק (בעוד בספרי האורות נידונו רק מעט).
2. מושגים, תנועות, אישים ומאורעות, הנידונים בפסקאות בודדות בש"ק.
3. נושאים שבהם עוסקים הספרים שכבר נערכו (תחייה, תשובה, תורה, ישראל, מידות, ועוד).
4. היותו של ש"ק מסודר בסדר כרונוולוגי.
5. פסקה או מושג ידועים, המתפרשים לאורה של פסקה חדשה מש"ק.

46. הקבצים נדפסו במלואם, "להוציא דברים מועטים בהלכה ועוד, שנרשמו בפנקסים אלה, ואינם שייכים לרצף הכתיבה" (ש"ק בתחילת כרך א, עמ' 9). ענייני הלכה אלו שנכתבו במקומות שונים בקבצים ה-ג, נדפסו לאחרונה באוצרות הראיה ח"ב, עמ' 137-147. כמו כן תחילתו של חיבור בענייני טעמי המצוות, הכתוב על סדר ספר החינוך, המופיע בכתה"י בתחילת קובץ ד, נדפס בביטאון ניצני ארץ יב, עמ' 9-13.

47. "דברי הרב נאמרו ונכתבו ברוח-הקודש, בחזון. וכך היה אומר - בחזון נכתבו הדברים" (נוזיר אחיו א, רצט). עוד ראה לעיל הע' 16.

48. דברי הרב שילת בהקדמה לערפילי טוהר עמ' 2-3. ראה גם לעיל בחלקה השני של הע' 25. הרב מתאר את המתח הפנימי שבו נתונים הצדיקים, בין הרצון להביע את מחשבותיהם הגדולות בעולם, לבין יראתם "שלא יזיקו את ההמון הכללי, שלא יפסידו את מוסרו ושלא יהרסו את קיבוצו, בזה שיתנו לו טוב גדול כזה שאינם יכולים לקבל אותו ולא ליהנות מאורו, כהבעת מחשבותיהם הגדולות של הגדולים הללו בטהרתם, שההמון מוכן הוא תמיד לקלקל את מגמתם ולטשטש את צורתם, ולהבינם באופן כל כך מסורס, עד ששפע האור הזה עלול רק לשבר את כליהם הקטנים ולאבד את מדת הטוב המוגבל שלהם..." (ש"ק א, תקסז).

1. הרצי"ה, שערך את מרבית ספרי הרב, ליקט מכתבי היד לקטים בנושאים רבים נוספים, שלא הגיעו לידי גמר ולהדפסה בספר. מדובר בנושאים כגון המצוות וטעמיהן, התפילה ומשמעותה⁴⁹, שכל ורגש, שלום, חשיבות לימוד פנימיות התורה, הצדיקים, פרקים אישיים ועוד⁵⁰. מדובר אם כן בנושאים יסודיים מאוד, שהרב עסק בהם רבות, וטרם נדפסו הספרים שיעסקו בהם בצורה מקיפה (אם כי חלק מנושאים אלו נידון בהיקף מסוים באורות הקודש שבעריכת הנזיר). "שמונה קבצים" כולל פסקאות רבות העוסקות בסוגיות יסודיות אלו ובסוגיות נוספות שטרם נידונו בהרחבה בספרים (כגון: הנשמה, עצמיותה ושייכותה למדרגות עליונות, היחס בין הגבולי לבלתי גבולי ועוד), וניתן ללקט מהם משנה סדורה רחבה של השקפת הרב בהם.

2. כידוע, בדרך כלל מתבונן הרב במבט כללי, וממבט זה הוא כותב את הארותיו. לדוגמה, מספר הפסקאות העוסקות בעיקרון של שלום הדעות, עולה על מספר הפסקאות המיישמות עיקרון זה על שיטה או תנועה ספציפית, לבירור מקומה בתוך מכלול הדעות. אף על פי כן, לעתים עוסק הרב בנושא, במושג או במקור ממוקד, נושא שיטופל רק פעמים ספורות בכתבי היד. מכאן חשיבותם הרבה של פסקאות מסוג זה, הן לבירור הסוגיות הספציפיות מצד עצמן, והן כהמחשה והשלכה של הסוגיות הכלליות עקרוניות. ניתן כאן דוגמאות לעושר הפסקאות החדשות משי"ק, המטפלות בשיטות או במושגים רוחניים ספציפיים:

א. מושגים ושיטות: ידיעת ה' (ו, עו); היחס בין א-להים לעולם (א, סה; ה, צב); חידוש העולם או קדמותו (א, תמו; ה, קמו, קנה, רג, רכח, רמד; ו, קפח); תכלית המציאות (ו, סו); תורת התארים (א, שסג; ג, נו; ה, קיב; ו, עה; ח, קצט, רמה); רצון והכרח (א, רנב, תרסז; ב, עב, שנו; ח, רמה); הנמנע (ה, רלד; ז, מא, נג; ח, קנה); שכלים נבדלים (ו, קיב-קיג); אמונה וביטחון (ו, קנז); שכר ועונש (ו, רלג-רלד); מוות (א, שסז; ה, רלב); גן עדן וגהינום (ו, רעה; ח, ק) נהר דינור (א, תתמב; ו, כז); לשון הקדש (ו, ז, קכו); אדם ומלאך (ו, קיב-קיג); נס וטבע (ו, רנא); פשט וסוד (א, תתעא-תתעב); אתערותא דלתתא (ו, רכט); גלגול (ז, קעט); כמות ואיכות (ה, קפד; ז, קלד-קלח; ח, סד); חוק משפט וחרות (ה, רנ); דרך האמצע (ו, קכד, רלה; ז, קמה); הגשמה (א, לא). הפילוסופיה/המדע (א, קנג, תתיא, תתסו, תתעט, תתק); הספקנות המדעית והוודאות (א, תקלה); אסטרונומיה וגרפולוגיה (ז, קעה); אפלטון (א, רצד; ו, קפח); אריסטו (א, תמו); המטפיזיקה היוונית (ה, רג); סוציאליזם (א, פט); אנרכיה (א, צ); תנועת הפועלים (ד, פג); הריאליות והרוחניות (א, ריח); המחשבה הלאומית וחסרונותיה (א, תרנ); זיכרון (א, רצד, תשיח, תתטו); איש ואשה (א, תכא, תקיד, תקצד; ג, קיד); יופי (א, תרפא; ח, נה, קעו) ועוד, וכמובן מושגים רבים מפנימיות התורה.

49. ספר בנושא תפילה היה מצוי ככל הנראה בשלב מסוים של עריכה בידי הרצי"ה. עריכתו לא נסתיימה ככל הנראה, והוא לא הובא לדפוס. הרב נריה, שהדפיס ליקוט פרקים חדשים בענייני תפילה, ציין כי "פרקים אלו נלקטו מכתבי מרן הרב זצ"ל על ידי מרן הרב צבי יהודה זצ"ל" (פרי הארץ ח, עמ' 92). לעתים ציין הרצי"ה בגוף קובצי כתב היד של הרב קו מתחת למילה תפילה (שי"ק כרך א עמ' טט). על דף הכריכה הפנימי של קובץ ב' רשם הרצי"ה כותרת "תפילה", ומתחתיה רשימה של דפים שיש בהם ענייני תפילה (שי"ק כרך א, עמ' תכא).

50. חלקים קטנים מלקטים אלו נדפסו, ראה לעיל הע' 42.

ב. אישים, מאורעות ומקורות מהמקרא, מחז"ל ומחכמי ישראל: חטא הארץ (ו, רפח); הבריאה והשבת (ה, קלז); אדם הראשון (ה, קצו; ו, קעד); הנחש (א, תרכ); מגדל בבל (ה, ר); האבות (א, תקטז); עקדה (ה, צה); יצחק ורבקה (ו, קסג); יעקב (א, רה); עשו (ו, קכד, קסג, קצד); יששכר וזבולון (ו, מג); משה (ה, כז); עגל ופעור (ח, קלב); עמלק (ה, נט; ו, רנא-רנב); קרח (ו, צא); נזירות וקריחת הלויים (ה, רי); שעיר המשתלח (ח, קצז); מגדף (ה, ל; ו, קצד); משכן ומקדש (ה, כז); פילגש בגבעה (ד, קו); שאול (א, תמד); דוד (א, תמד; ה, לח; ו, רעד); שלמה (ו, רו, רעד); אליהו (ג, נו; ו, ד, רצא; ח, קלב); בית ראשון ושני (ה, רעז); עזרא (ו, פה); ר' עקיבא (ה, רנו; ו, רג); ר' שמעון בר יוחאי (ה, יא); חובות הלבבות (ו, רצא); הכוזרי (א, תמו; ו, קפח; ז, קסט); הרמב"ם (א, לא, שסג; ו, כח, סו, עה, קפח); ראב"ד (א, לא); האורתודוכסיה האשכנזית, החסידות והיהדות הליטאית (ה, סב); רש"ר הירש (ו, כח) ועוד...

3. פסקאות חדשות בנושאים שכבר נכללו בספרים:

בנושאים רבים שנכללו כבר בספרים יש פסקאות רבות חדשות, שוודאי מאירות ומשלמות את הבנת הסוגיה הנידונה. כדוגמה נציין את סוגיית שלום הדעות, שכבר נידונה במידה מסוימת באורות הקודש ח"א וח"ד, וביזרעונים פרק ו. יש פסקאות רבות נוספות בסוגיה זו בש"ק, והן תורמות תרומה רבה לבידור סוגיה זו לעומקה, בהיותן בוחנות אותה מצדדים נוספים ומתוות עקרונות נוספים ליישומה. גם בנושאים שבהם עוסקים אורות התורה ואורות ישראל מצאנו פסקאות רבות חדשות בש"ק. יש לציין שחלק מהספרים הערוכים לפנינו, נדפסו בטרם הושלמה במלוא היקפה מלאכת העריכה. כך מציין הרצ"ה ביחס לאורות התורה למשל. ראה בהקדמה לאורות התורה:

מסיבות חיצוניות לא עלה בידי כעת לסדר בזה כראוי את כל העניינים השייכים לכאן. נקווה

עוד לחזון ולמועד בע"ה בהמשך הוצאת כל כתבי קדשו לאור עולם.

ובאגרת המובאת באורות האמונה (עמ' 148):

גם הוצאה שניה של אורות התורה עם חלק חשוב ביותר חדש בתוחלת ס"ד.

פרסומם המלא של שמונת הקבצים עשוי לתת לפנינו פסקאות נוספות שהיו ראויות להיכלל באורות התורה, ואולי גם בספרי האורות האחרים.

4. דברים מסוימים ניתנים להילמד מהסדר הכרונולוגי שבו נכתב ש"ק, לעומת שאר כתבי הרב המסודרים בעיקרם על פי נושא. אחד הדברים שניתן במידה מסוימת להסיק מש"ק הוא אילו נושאים העסיקו באינטנסיביות רבה יותר את הרב בתקופה מסוימת (לדוגמה, בקובץ אי' עסק הרב באינטנסיביות יתרה בשלום הדעות. בקובץ הי' עסק הרב כמה וכמה פעמים בהשלכותיה של התפיסה שהעולם נוצר מחומר קדמון המנוגדת לתפיסת הבריאה של אמונת ישראל, וכן ביחס ובניגוד שבין תרבות ישראל לתרבות אומות העולם. בקובץ ז' עסק הרב רבות בסוגיית האמונה). עוד נוכל ללמוד, שקובץ ד, קיח, שמצוין לידו בכתב יד שנכתב בקיסנינגן, הוא התגובה הישירה של הרב לפרוץ מלחמת העולם הראשונה! שכן בקיסנינגן שהה הרב בימים הסמוכים לפרוץ

המלחמה, כעולה מאגרות הראי"ה ח"ב סי' תש-תשא⁵¹.

5. כמו כן, לעתים מושגים המשמשים את הרב בפסקה אחת מתפענחים בדיוקם מעיון בפסקה אחרת. לדוגמה, באורות הקודש ג, קב כותב הרב:

הטבע הגופני הוא כולו תמצית של הטבע המעשי, שהוא תמצית מהטבע הרוחני שלמעלה ממנו. ההופעה הרוחנית התדירה, תולדתה של **ההסתכלות הצלולה**, היא מעלה את הטבע הגופני למקורו, והרי הוא מתעדן ומתקדש...

מהי "ההסתכלות הצלולה", ומהי ההופעה הרוחנית התדירה הנולדת ממנה, שמכוחה מתעלה ומתקדש הגוף? כדי לענות על שאלה זו, נצטרך לפענח תחילה את המושג "צלול".

בקובץ ג, רו מגדיר הרב "רק האספקלריא המאירה, באורה **הצלול**...". "ההסתכלות הצלולה" היא אם כן מדרגת הנבואה המכונה בחז"ל "אספקלריא מאירה" (יבמות מט, ב), שהיא מדרגת נבואת משה. "ההופעה הרוחנית התדירה", היא תכונתה של נבואת משה המתנבא בכל עת, שעליה כותב הרב: "רק נבואתה של תורה נבואתו של משה רבנו, זו היא אור זולף בלתי פוסק" (אורות הקודש א, ערה. ועי' רמב"ם, הל' יסודי התורה ז, ו). מדרגה זו היא המעלה את הטבע הגופני למקורו, ובכך הוא מתקדש, כשם שמצינו במשה שמתוך התעלותו בנבואת האספקלריא המאירה לעמידה במעמד הר סיני, זכה להתקדשות גופו עד כדי "לחם לא אכל ומים לא שתה", ועד כדי "כי קרן עור פניו", ובמדרגת משה עוסק פרק זה באורות הקודש⁵².

אף כי עיקר ה**לבטים** אם להדפיס את ש"ק קשור לפסקאות החריפות של הרב או לאלו הכתובות בסגנון אישי, הרי שעיקר **חשיבותו** של ש"ק למי שמתמסר ללימוד יסודי בכתבי הרב, הוא עושר הפסקאות שלא היתה סיבה מיוחדת שלא לפרסמן, אך טרם מצאו את המסגרת המתאימה לכך. לקטגוריה זו שייכים רוב הפרקים שטרם נדפסו עד שיצאו לאור סדרת ש"ק. ההתייחסות הנשמעת לעתים למה שלא נדפס עד עתה - כחומר שצונזר, רחוקה מלהיות מדויקת, ויכולה

51. וכך כותב שם הרב: "מבינים אנו את שכלול המציאות בכללותה במידה זו, שכל נקודה ממנה תצא אל הפועל בכל מידת ההשלמה שלה, באין פנות למה שמדות ההשלמות של הנקודות האחרות ושל הכלל כולו הן מכחישות את ההשלמה הנקודתית. ומכל מקום תגיע המעלה המושלמת למדה זו, שדווקא עצמיות בדודה זו תשכלל גם את הכללות. ומתוך כך צריכה קליפה להיות קדומה לפרי, נקודות לעיגולים וקוים של יושר. ולא נירא בהמיר ארץ, במוט הרים בלב ימים, בהתנשאות ריבי עמים, וברעש מלחמות אדירים. תסיסות נקודתיות הללו, שהרשעה מפעפעת אותן, עולות הן בלא שום כוונה מצדן, ונגד כוונתן, אל מרומיה של המטרה העליונה. הכול יכול וכוללם יחד. ומשפט זה נוהג במלא העולמים, בצבאות מרומים, בתקופות התולדות האנושיות, ובחליפות החיים הגשמיים והרוחניים, וכל ערכי המוסר אשר לאדם הפרטי בכל הליכות חייו. 'גולמי ראו עיניך, ועל ספרך כולם יכתבו. ימים יוצרו, ולו אחד בהם'. ומהלך החיים של הצדיקים המקיימים את העולם, הוא תמיד להגביר את השאיפה של הכללות, שלא תתפרד ולא תתשטשש מתגרת ידיהן של השאיפות הנקודתיות. ומתוך שעיניהם ולבן של צדיקים פונה תמיד למעלה למעלה, שואבות גם הנקודות הפרטיות את אשן הפנימי ממקור החיים השלמים על ידי רצונם הטוב. ועד עת קץ עושה היא הרשעה את תעצומתה, מגברת את הפירודים, מעצמת את הנקודות, במקום התחרות של הכולל וההשלמה המקפת, מגדלת את החיצון על הפנים, את הלבוש על התוכיות. ובתפארת עולם אשר לאור תורה הכול כלול. המידות הנקודתיות עד כמה שהן עולות לחשבון שיבורן והעמדת ערכן, והמידה המקפת העולה על כל בכל רכוש הקרוב והרחוק. הכול מתוקן לסעודה".

52. תודה לרי' דביר כהן שעורר אותי למחשבה בכיוון זה.

להיטען רק ביחס למספר מוגבל של פסקאות. טעות היא להתייחס לפסקאות החדשות מש"ק כמתחלקות לאלו שלא היה טעם להדפיסן כי כבר נידונו בפסקאות בהירות יותר שנדפסו, ולכאלה שצונזרו בשל חריפותן או נועזותן.

בשנים האחרונות נתרבו מאוד חובשי ספסלי בית המדרש המתמסרים ללימוד תורתו של הרב מתוך שאיפה לצעוד לאורו. דווקא עבור השואפים להשתקע בתורתו לרוחבה ולעומקה, יש חשיבות יתרה באפשרות ללמוד את דבריו לכל מלוא רוחבם, על מנת לברר את משנתו ממלוא צדדיה, מבטיה והדרכותיה⁵³. בפרספקטיבה של כלל דברי הרב, ובהתייחסות רצינית אליהם, ימצאו גם הפסקאות החריפות ויוצאות הדופן את מקומן הראוי והמאוזן. דווקא בעבור אלו שאינם מחפשים את הפרקים החריגים או הפופולריים, את האנקדוטות או את הסערות התקשורתיות, אלא את ההקפה הכללית והעמוקה של דברי הרב יש חשיבות גדולה בהוצאתם לאור של שמונת הקבצים.

ד. האם יש כתבי יד נוספים בסגנון שמונה-קבצים?

אם נצרף את המידע העולה משמונה קבצים שנדפסו ללא עריכה, אל המידע הידוע לנו על אופן עריכת החיבורים המסודרים (=כל ספרי האורות) מפנקסי כתב היד, נוכל לעמוד על קיומם של קובצי כתב יד נוספים שלהם אופי מקביל לשמונה קבצים, ולשרטט קווים כלליים של מורשת זו שטרם נדפסה⁵⁴, על זמניהם השונים ועל היקפם המשוער. לשם כך נבחין בין עריכת הנזיר לעריכות הרצי"ה.

נציין שני הבדלים בין עריכות הרצי"ה לעריכות הנזיר:

1. אורות הקודש וכן אורות האמונה שנערך במסגרת עריכת אורות הקודש (כדלעיל), מקורם אך ורק בשמונה קבצים⁵⁵. כך ששמונה קבצים כולל בתוכו את כל אורות הקודש ואורות האמונה. לעומת זאת שמונה קבצים רחוק מלכלול את כל החומר שבספרים בעריכת הרצי"ה. נכון הוא שכמעט כל הפרקים ב'אורות' מקורם בש"ק, אך לא כך פני הדברים באורות התשובה, אורות התורה, אורות ישראל, ומידות הראי"ה. בכל אחד מהחיבורים הללו, למעלה ממחצית מהפרקים אין מקורה בש"ק!

53. עיי' יחדיו עמי עא: "לפעמים יש שהדאגה שמה מה שעולה על דעתי כעת איננו דבר חדש, והכול יודעים אותו זה כבר, וגם אני בעצמי כבר הגיתי בזה, ואולי כבר כתבתי כן, ומתוך כך נעשה החידוש של המחשבה מוזלזל... צריכים לדעת שאין שום אפשרות שלא יהיה כל רעיון הפורח בנשמה שווה ממש לרעיון אחר שכבר פרח מאז... על כן בכל עת ורגע שחידוש מחשבה מתנוצץ ברעיון צריכים להוקירו ולדעת כי זהו חזיון חדש שמעולם לא הופיע בעולם...".

54. אציין חיבורים נוספים, שאינם דווקא בסגנון ש"ק, שנכתבו בתקופות שונות, נזכרו במקומות שונים וטרם יצאו לאור:

1. "טוב ראה ח"ג: דרושים, הדרנות, נימוקי מקרא, מדרשים קבלה ועוד" (אוהב ישראל בקדושה כה).

2. כרך מילואים לעין איה, שיכלול ליקוטים מדברי הראי"ה בדפוס ובכתב יד על עין יעקב, ובהמשך, חידושים נוספים הנמצאים בשלבי עריכה (הקדמה לכרך ד' של עין איה).

3. ספר ביאור למושגים קבליים, ערוכים בצורה אלפא-ביתית (אוצרות הראי"ה א, עמי 106, מפי הרב אליהו אביחיל שנאמר לו על ידי הרצי"ה).

55. למעט אורות הקודש א, פרק ג ואורות הקודש ד, ענוה יז (שהיא איגרת תשמ"א מהרב לניר).

גם בספרי חדריו שנתרך מליקוט כל הפסקאות האישיות מתוך ש"ק ומתוך העתקות של הרצי"ה מכתבי היד של הרב, קרוב למחצית הפסקאות אינן מש"ק⁵⁶. עולה מכאן, שלפני הרצי"ה עמדו קובצי כתבי יד נוספים, במספר בלתי מבוטל, לצורך הספרים שערך⁵⁷! ישמונה קבצים לפי זה מהווה רק חלק מסוים מתוך הקבצים שכתב הרב מעלייתו לארץ והלאה, וקיימים עוד קבצים רבים המקבילים באופיים לש"ק⁵⁸! 2. מגמתם של הנוזר ועוזרו היתה לכלול בספרים שערכו, את כל שיכלו לכלול⁵⁹. הרצי"ה לעומתם ליקט בצורה סלקטיבית יותר מטעמים שונים (למשל, כדי להבליט יסודות מרכזיים מתוך השפע האדיר והבלתי מסודר של כתבי הרב, כדי שיהפוך להיות חוט השדרה של משנת הרב בבית המדרש, ורק אחר כך לפרסם מעגל שני של כתבים ופרקים. כך יימנע מצב שמרוב עצים לא ייראה הפרדס). זאת אחת הסיבות לכך שכמות הפסקאות משמונה קבצים שנכללו באורות הקודש ואורות האמונה היא יותר מכפולה מכמות הפסקאות שנכללו בכל הספרים שבעריכת הרצי"ה! מכאן עולה, שבקבצים שלא יצאו, אותם שלא שימשו לעריכת אורות הקודש אלא רק לעריכת הרצי"ה, אחוז הפסקאות שטרם נדפסו גדול בהרבה מכמות הפסקאות החדשות בש"ק. בכל הספרים שבעריכת הרצי"ה כלולות רק כ-400 פסקאות, מתוך למעלה מ-2,800 שבשמונה קבצים, כשביעית מש"ק! בהערכה משוערת, זהו גם סדר הגודל של הפסקאות שנתפרסמו על ידי הרצי"ה משאר הקבצים. הוצאה לאור של קבצים אלו תיתן לפנינו חלק גדול הרבה יותר של פסקאות חדשות, משנתנה לנו הדפסת ש"ק, שחלקים ניכרים ממנו כבר כלולים היו באורות הקודש ובאורות האמונה.

כל המשמעויות של הדפסת ש"ק עבור הצמא לתורת הרב, שבחלק מהן עסקתי בפרק הקודם, נכונות אם כן עוד יותר ביחס לפנקסים אלו, ובזה לענ"ד שבה ועולה הקריאה⁶⁰, להביא לפני דורשי משנת הראי"ה את עושר דבריו שבשאר פנקסי כתב ידו, עם כל הזהירות והאחריות

56. גם בלקטים שזכרו בהע' 42, ובמקומות נוספים שבהם כלולים פרקים חדשים מכתבי היד של הרב (כגון במספר מקומות בספריו של הרב צבי ישראל טאו, 'לאמונת עתנו'), מצויים פרקים רבים שאין מקורם בש"ק.
57. שנים רבות קודם שנדפס אורות האמונה, כתב הרצי"ה לרב גורביץ' (באיגרת שנדפסה אחר כך באורות האמונה עמ' 148), כי גם ברשותו מצויים ליקוטים של אורות האמונה. לאור דבריו ברור שחשבה הדפסתם של ליקוטים אלו שכן הם יכללו ודאי פרקים רבים שאין מקורם בש"ק, ועל כן לא נכללו באורות האמונה שלפנינו.
58. וכאן מתעוררת שאלה חשובה: מדוע נמסרו לנוזר דווקא שמונה קבצים אלו, ולא הקבצים האחרים מיפו או אלו משוויץ למשל, והאם היתה לכך סיבה מהותית או שמה צדדית? האם יש הבדל בין קבצים אלו לאחרים? האם הקבצים האחרים חשובים פחות (בספרים שבעריכת הרצי"ה קשה לראות הבדל בין הפרקים הנכללים בש"ק לאלו שאינם נכללים)? ספק אם תהיה לנו אי פעם תשובה חד-משמעית לשאלה זו.
59. לגבי אורות הקודש כתב הנוזר: "שמתחלה לא נבחרו אלא הפרקים ההכרחיים לביורו היסודי, ואח"כ נוסף מה שצריך, ולסוף מה שאפשר להיכנס, לפי הענין" (הקדמה לאורות הקודש, עמ' 22). לגבי אורות האמונה, כמעט ואין פרקים בש"ק העוסקים באמונה ולא נכללו באורות האמונה.
60. קריאה זו נשמעה קודם הדפסת ש"ק ושככה עם הדפסתם, מתוך הנחה שמעתה עיקר דבריו כבר מונחים לפנינו; הנחה שאינה מדויקת כפי שנתברר במאמר.

הנוגעת לפרקים בודדים מדבריו⁶¹. החסר העיקרי לעת עתה הוא ציבור תלמידיו, תלמידי תלמידיו והציבור הרחב יותר ההולך לאורו ולאור דרכו ומשנתו, ומתמסר ללימוד עמוק ורחב של דבריו.

ה. מה נוכל לדעת על שאר כתבי היד?

לכאורה ניתן היה לשער שמקור הפסקאות הנוספות הוא בפנקסים מתקופת ירושלים⁶², שהרי הנזיר לא קיבל פנקסים שנכתבו לאחר השהות בלונדון. אולם, את התמונה המדוייקת יותר נקבל מהעובדות שמציין הרצי"ה בהקדמה למהדורה ראשונה של אורות התשובה. הרצי"ה מציין שם באיזה מקום נכתב כל פרק באורות התשובה⁶³: ביפו, בשווייץ, בלונדון או בירושלים. כמאה פסקאות מאורות התשובה אינם כלולות בש"ק, ורק ארבע עשרה מתוכן (הנכללות בפרקים טז-יז) מתוארכות על ידי הרצי"ה לתקופת ירושלים. מה מקורן של 86 הפסקאות האחרות? כדי לענות על שאלה זו ננסה לסקור תקופה אחר תקופה.

תקופת יפו: הרצי"ה מציין פרקים רבים ככאלו שנכתבו ביפו. כמעט מחצית מהפסקאות שנכתבו ביפו אינם מופיעים בקבצים א-ד שנכתבו ביפו! מה מקורן של פסקאות אלו? כדי לברר שאלה זו ננסה תחילה לשער ביתר דיוק את זמנו של קובץ א. לעומת האפשרות הפשוטה שקובץ א' נכתב בתחילת תקופת יפו של הרב, כלומר בשנת תרס"ד ואילך, קיימות ראיות משמעותיות לאחר את זמן כתיבתו לסביבות שנת תר"ע ואילך:

1. בלקט "שירת הרב" (שנמסר על ידי הרצי"ה לא"מ הברמן ונדפס בקובץ הראיה' בשנת תש"ה) בעמ' יב-יד, מתוארך פרק קסד מקובץ א באופן משוער לשנת תרע"ב.
2. פרק שכג מופיע בשינויים מעטים כאיגרת תט, שנשלחה בשבט תרע"ב.
3. מספר פרקים עד פרק תעו כלולים בחיבור 'זרעונים' שהופיע בקובץ 'התרבות הישראלית'.

61. לאחר שכבר פורסמו שמונת הקבצים במלואם, ונדפס הספר 'חדריו', קשה להניח שמחפשי האטרקציות והסקופים ימצאו בקבצים האחרים אמירות רבות שיהיו שונות במהות ממה שכבר ידוע ומוכר. נוסף לכך את הדברים הבאים מובאים בשם הרב בני אלון: "פחדו להדפיס את ערפלי טוהר במשך שבעים שנה והנה הוא יצא לאור ושום אסון לא קרה. אכן יש דברים מסוכנים-במרכאות בדברי הרב, והחכמה לדעת איך לשבור חבית ולשמור את היין. במקום תיקונים ושיפוצים בכתבי היד צריך לכתוב מאמרים שיטתיים ולהוכיח את הרב מהרב. יש אפילו צורך במילון מיוחד ללשונו הייחודית של הרב. ובכלל, דברים שנראים לנו מסוכנים, ייראו טבעיים לדורות הבאים והם גם יזדקקו להם..." (מאמר 'אורות באופל' עמ' 26).
62. בארכיון הנזיר מצוין, שפרק ג בחכמת הקודש שמקורו איננו בש"ק, כאמור לעיל, מקורו בקובץ מתקופת ירושלים הנקרא "קובץ חדש". בכוונתי לעסוק בהזדמנות אחרת בשאלה במה זכה פרק אחד בלבד מקובץ מתקופת ירושלים, להיכלל באורות הקודש.
63. נראה שהרצי"ה ייחס יותר חשיבות מהנזיר, למקום שבו נכתבו הדברים. הוא הפריד בין 'אורות מאופל' ל'אורות התחיה' לפי מקום הכתיבה (כפי שציין בהקדמה למהדורה ראשונה של אורות), ובמידה מסוימת שמר על כך גם באורות התשובה. באורות התורה ובאורות ישראל לא נכללו כלל פרקים מקבצים ה-ח! האם נבע הדבר מכך שהרצי"ה ראה הבדל מהותי בין הקבצים שנכתבו בארץ לאלו שנכתבו בחו"ל בעת המלחמה, או שנרמה לכך סיבה טכנית (כגון שהקבצים היו אצל הרב הנזיר לצורך עריכת אורות הקודש, ולא יכלו לשמש בעת ההיא את הרצי"ה)? בהיעדרם של בעלי הדבר ספק אם תהיה לנו אי פעם תשובה ברורה לשאלה זו.

קובץ זה יצא לאור בשנת תרע"ג, ונזכר לראשונה באיגרת תח (משבט תרע"ב) ובצמח צבי איגרת יג שגם היא מתרע"ב⁶⁴.

4. המאמר 'לתקופת המעבר' שנדפס בעיתון בשבט תרע"א, בנוי על פרקים מתחילת קובץ א. הוא דובר באיגרות מהרב לרב מאיר ברלין בכסלו תרע"א.

לקובץ א, שנכתב בסביבות שנת תר"ע, קדמו אם כן קבצים שנכתבו מעת עליית הרב ליפו. מה כלול בקבצים אלו מלבד פרקים רבים מאורות התשובה?

א. נוכל לשער כי חמשת הפרקים הראשונים של אורות התחיה כלולים היו בקבצים אלו⁶⁵.
 ב. כאמור לעיל, רק פסקאות מחלקו הראשון של קובץ א' נכללו ביזרעוניס', מה שאין כן פסקאות משאר שמונה קבצים. הדבר מלמד כנראה על כך שיזרעוניס' נערך טרם כתיבתם של קובץ ב' ואילך, ושאר פסקאותיו, שאינן מופיעות בש"ק, מקורן בקבצים שקדמו לקובץ א'⁶⁶.
 פסקאות נוספות מקבצי יפו נכללו ודאי בשאר הספרים שבעריכת הרצי"ה.

תקופת שווייץ: על פי ההקדמה למהדורה הראשונה של אורות התשובה, כשלושים פסקאות בפרק יד נכתבו בשווייץ. רק כמחציתן כלולות בקבצים ה-ז. מכאן שגם בשווייץ כתב הרב קבצים נוספים⁶⁷, שייתכן שהיקפם אינו שונה בהרבה מהיקף קבצים ה-ז.

תקופת לונדון: מאורות התשובה לא נוכל להסיק על קבצים נוספים מתקופת לונדון, שכן כל פסקאות אורות התשובה המצוינות ככאלו שנכתבו בלונדון (כלומר כל פסקאות פרק טו), כלולות בקובץ ח' מש"ק, שנכתב, כאמור, בלונדון. אולם, בשני מקומות⁶⁸ מופיעים דברים שנכתבו בפנקס מלונדון, שאינם מופיעים בקובץ ח', ומכאן שקובץ ח' אינו הקובץ היחיד מתקופת לונדון. דברים אלו אינם מופיעים לפנינו בקובץ ח' שהוא היחיד מש"ק שנכתב בלונדון, ואם כן ייתכן שגם ביחס לתקופת לונדון קיים קובץ נוסף שלא נמסר לנוזיר.

64. תן דעתך גם לכך שבאיגרת זו הזכיר הרצי"ה בסמיכות לאיגרת תט (המקבילה כאמור לסי' שסד), את הגעת ספר 'דרושי עולם התוהו' מאת הרב שלמה אלישיב בעל ספרי 'לשם שבו ואחלמה', אל הרב, ובתקופה זו כתב הרב את פרקי 'נשמות של עולם התוהו' (קובץ א, סי' קלה, רמג, רסה, רצז), נושא שבו לא עסק כמעט בשאר הקבצים.

65. הרצי"ה נתן בעריכתו משקל גדול יותר מהנוזיר, לזמני כתיבת הפסקאות, והשתדל לשמור במידת מה על סדר זה (ראה למשל פרקים ד-טז בחלק 'ישראל ותחייתו' שבאורות, המסודרים מהמוקדם אל המאוחר. גם בספר אורות הראיה מסודרים הפרקים לפי זמניהם). בהתאם לכך, כיוון שמקורם של פרקים ו-יז באורות התחיה הוא קובץ א', סביר להניח שחמשת הפרקים שלפניהם מקורם בקובץ שקדם לקובץ א.

66. מסקנה זו תקיפה גם למאמר 'לתקופת המעבר', הערוך מפסקאות מתחילת קובץ א ומפסקאות נוספות שאינן נכללות בש"ק, ומקורן כנראה בקבצים שקדמו לקובץ א.

67. לאור העובדה שקבצים מתקופת שווייץ שנכתבו במקביל לקבצים ה-ז, לא נמסרו לנוזיר, ייתכן שגם חלק מפנקסי יפו שאינם מוכרים לנו, נכתבו במקביל לקבצים א-ד, ולא דווקא לפניהם.

68. באגרות הראי"ה ח"ג סי' תתקנט, עמ' רעב, בהיותו בלונדון, מזכיר הרב שמקצת מחשבותיו רשם 'בפנקס הקטן כרוך בד לבן, שיש שם קצת שירים גם כן'. בהקדמת הרצי"ה ליהד הדיס' נזכרות 'אותיות אלו שנכתבו בכתב יד קדשו של אאמו"ר הרב זצ"ל בפנקס רשימות בשנות שהותו בגולה בלונדון', שתוכנם 'יום ה' כסלו ב' ויצא, נתעוררה בי אהבת ידידי הרימ"ח נ"י, ונראה שצריך רחמים והארה רוחנית. כחצה"י".

תקופת ירושלים: מעבר לכל זה קיימים קבצים שכתב הרב בתקופת ירושלים. בקבצים אלו כלולים פרקים טז-יז באורות התשובה, הלקט 'נאדר בקודש'⁶⁹ (למעט פרק הפתיחה שמקורו בקובץ ח' שנכתב בלונדון). גם אם נשער שהיקפם של קבצים אלו מצומצם יותר בשל עיסוקו הרב של הרב בצורכי ציבור ובהלכה ברורה, עדיין נוכל ללמוד מהיקף החומר בענייני תשובה ובסוגיית קודש וחול, שהרב המשיך לכתוב הגות לא מעטה בפנקסיו, גם בתקופה זו.

העולה מ'חדריו': בסופו של הספר 'חדריו' הובאו זמניהן של הפסקאות שנכללו בו. קביעת הזמן באותן פסקאות שלא נכללו בש"ק, מבוססת בעיקר על הערות הרצי"ה בשולי הדפים שהעתיק. מההערות הללו עולה כי יש כמה וכמה פסקאות שמקורן בתקופת יפו ושווייץ, ואינן מופיעות בש"ק. כמו כן נדפסו בספר זה פסקאות אישיות רבות מתקופת ירושלים (35), המאשרות את המסקנה הקודמת שהרב כתב בסגנון הקבצים לא מעט, גם בתקופת ירושלים.

כל הקבצים הללו, היתרים על שמונה קבצים, היו גלויים רק לפני הרצי"ה בעת העריכה. מכאן שהספרים שנערכו על ידי הרצי"ה נערכו מתוך מרחב מקיף יותר של דברי הרב באותו נושא (אם כי, כאמור, הרצי"ה היה סלקטיבי יותר בעריכתו). בנושאים הכלולים באורות הקודש שנערכו על ידי הרב הנזיר, ובנושאים שטרם מצאו את מקומם בספרים מסודרים, נוכל ללקטם לעת עתה בעצמנו משמונה קבצים, אך חסרים אנו עדיין את התייחסויות וביאורי הרב להם בשאר הפנקסים⁷⁰, עד שזוכה שכל קבצי כתבי היד יתפרסמו⁷¹, ודברי תורה שעניינם במקום

69. שהחל לצאת לאור בשנת תרצ"ג, ונדפס במאמרי הראי"ה עמ' 399 ואילך. ועיי אגרות הראי"ה ח"ב ס"י תצג, עמ' קלב הע" 5.

70. כשם שהיה מצבנו לו כללו ספרי הרצי"ה רק פסקאות מש"ק, שאז היקף ספרים אלו (למעט אורות) היה פחות ממחצית מהנמצא לפנינו היום.

לשם קטלוג ומיון של כתבי היד יש לערוך שתי רשימות. ראשית יש לעבור על כל כתבי היד, ולרשום אילו פרקים מהם נדפסו והיכן. במקביל יש לעבור על כל הספרים שנדפסו ולרשום היכן מקורו של כל פרק נדפס - בכתבי היד. בסופו של דבר יש לתאם בין שתי הרשימות. את הפסקאות שטרם נדפסו ניתן להדפיס ערוכים על פי נושאים, או להדפיס את כתבי היד כמו שהם כפי שנעשה בש"ק.

לגבי פנקסי ש"ק נערכו כבר שתי רשימות אלו. הרשימה הראשונה נדפסה בסופו של כל כרך, ויש להשלימה בפרטים הבאים: ש"ק קובץ א, שלד, נדפס גם באורות האמונה עמ' 68; קובץ ב ס"י קעה, קצח, קצט, רנד - נדפסו באורות הקודש ד, ולא באורות הקודש א. קובץ ב, רעג - נדפס באורות התורה ג, ו. קובץ ב, שח נדפס בעולת ראייה ב, עמ' ו. קובץ ג, עז, נדפס באורות עמ' קסב. קובץ ח, כט נדפס בעולת ראייה, עניני תפילה עמ' יב, פרק ה. במקביל יש לעדכן את הרשימה השנייה שנדפסה בסוף הכרך האחרון של ש"ק.

71. "כתבי היד עברו בירושה (לאחר פטירת הרצי"ה) לידי אחייניו של הנפטר נכדיו של הראי"ה, הרבנית ציפורה פרום ואחיה הרב שלמה רענן (הי"ד, שנרצח באלול תשנ"ח בביתו שבחברון. א.ע.). ...השניים העבירו את רשות הדפסת הכתבים לידי דודם הרב הראשי לישראל אברהם שפירא, נשיא ישיבת מרכז הרב. עקב עיסוקיו הרבים של הרב שפירא נמסר הטיפול בכתבים לידי קומץ רבנים מהישיבה וכן לידי בן-ציון שפירא בנו (העומד בראש מכון הרצי"ה. א.ע.)" ("אורות באופל" [שנכתב בתשנ"ז] עמ' 18. עיי גם שם בעמ' 22). בפתח דבר לשמונה קבצים שיצאו לאור בתשנ"ט, חתומים ניני הראי"ה, הרב אברהם יצחק אלעזר רענן, והרב מיכאל דב רענן, בניו של הרב שלמה רענן זצ"ל.

אחד, יתעשרו מכל המקומות האחרים⁷².

1. שאר כתבי הרב

כאמור, סקירתנו כוללת רק את החיבורים העוסקים בהגות באופן מובהק. כאן נסקור בקצרה את שאר כתבי הרב.

איגרות רבות מאוד כתב הרב במהלך חייו. רוב האיגרות שנכתבו עד שנת תרפ"ה הופיעו בארבעת כרכי **אגרות הראי"ה**. איגרות נוספות נתפרסמו בתוך חוברות וספרים שונים. המרכזיים שבהם - בשמן רענן (ירושלים תש"ן), גנזי ראי"ה, **אגרות חמדה** (העוסקות בענייני השמיטה). איגרות רבות נוספות מופיעות בספר אוצרות הראי"ה כרך א, ובארכיון בית הרב.

שירים רבים של הרב נדפסו באורות הראי"ה שעיקרו שירים, אם כי יש בו גם הגות (בפרוספקט האגודה להוצאת כתבי הרב, תרצ"ו, המובא ב'אוהב ישראל בקדושה', [א, כה] מוגדר הספר אורות הראי"ה: "רשימות אישיות, אמרות, רמזים ושירים". בפתח הספר עצמו הכותרת היא "פרקים אישיים כלל-ישראליים"). שירים נוספים של הרב נדפסו בספר 'נפשי תקשיב שירי', ובאוצרות הראי"ה כרך ב.

לאורך כל חייו כתב הרב מאמרים רבים, ופרסמם בספרים, בביטאונים ובעיתונים. אופיים של מאמרים אלו מתפרס על מרחב של סוגים. העיקריים שבהם: מאמרי הגות, מאמרי זיכרון, מאמרים המתייחסים לבעיות השעה, מאמרים בענייני הזמנים, ועוד. במאמרנו עסקנו רק במספר מאמרי הגות מרכזיים, שנדפסו בעיקרם עם מאמרים רבים נוספים, בספר מאמרי הראי"ה. מאמרים נוספים נדפסו בחוברת ז' של גנזי ראי"ה, וכן באוצרות הראי"ה כרך ב.

בשיחה שהיתה לי עם הרב אברהם יצחק אלעזר רענן הוא אמר לי, כי מסיבות שונות הוא מעדיף שלא לפרט על אילו חיבורים שוקדים עתה להתקנים לדפוס, ומה הם החיבורים והפנקסים שעודם בכתב-יד. אף כי אין תחליף ללימוד מעמיק ומקיף בכתבים עצמם, הרי שכל שיתרחב היקף כתבי הרב המתפרסם, תעלה חשיבותם של כלי עזר נוספים, חלקם קיימים, ויהיה צורך להרחיבם למלוא היקף הכתבים המתפרסמים, וחלקם טרם קיימים. נביא מספר דוגמאות לכך: המאגר הממוחשב של כתבי הראי"ה (שנעשה ע"י דרור שילה, י-ם), מילון הראי"ה (הרב יוסף קלנר, מהד' שניה מורחבת י-ם תשנ"ט), מפתחות לכתבי הראי"ה (בעז אופן, ר"ג תשס"ב).

כלים נוספים שיש מקום לסדרם הם:

1. מקורות לכתבי הרב השונים (דוגמת מראה המקומות בסוף אורות, ובסוף אורות הקודש ח"ב).
 2. הפניה למקומות מקבילים בכתבי הרב עצמו (דוגמת המדור 'דברי תורה עשירים במקום אחרי שנדפס בסוף אורות). כיוון שדברי הרב פעמים רבות אינם מצוטטים מקורות מפורשים, ואף מיוסדים על הפנמה של מקורות רבים (וע"י דבריו באגרות ראי"ה ח"ד עמ' סח, פז, פט), וכן כיוון שרוח אחת שורה על כל דבריו, ניתן לציין מקורות רבים והקבלות רבות, ודווקא הצמצום המדויק נדרש כאן. לשם כך כדאי לרכז מאגר של המקורות וההקבלות שציינו לעצמם לומדי משנת הרב, ולהושיב צוות של תלמידי חכמים שיעסקו בסינון המאגר בין העיקר לטפל, ובין המדויק לבין הדומה רק באופן כללי, ויוציא לאור את הסולת המנופה.
- מעניין כי למרות הלומדים והמלמדים הרבים בכתבי הרב, והמאמרים הרבים העוסקים במשנתו, כמעט ולא יצאו לאור ביאורים מסודרים בכתב לדבריו. החיבורים המבארים את ספריו מבוססים בעיקר על שכתוב של הקלטות שיעורים (שיעורים רבים בכתבי הרב ניתנים במקומות שונים, ורבים מהם מצויים גם בקלטות), ויש מקום להרחיב גם במפעל זה.

לצד כתביו הרבים באגדה, שבהם עסקו במאמר זה, נתברך הרב גם בכתיבה פורייה בתחום ההלכה. רק חלק מכתביו אלו נדפסו ורבים הכתבים שעודם בכתב יד. נתאר כאן בעיקר את הנדפס: הרב כתב ביאורים וחיידושים בש"ס, ברמב"ם ובשו"ע. חלק מחידושי הש"ס נדפסו בתוך ש"ס פרד"ס ואחר כך בנפרד בספר 'טוב ראייה' (ירושלים תשמ"ו). בשנים האחרונות הולכת ונדפסת סדרת "טוב ראייה" - ילקוט ביאורים וחיידושים מתוך ספריו ומאמריו בהלכה, על מסכתות שונות בש"ס. חידושו לספר המדע לרמב"ם נדפסו בספר 'לאורו' (ירושלים תשנ"ה) עמ' קנט-רלד ואחר כך באוצרות הראי"ה. חידושו להלכות מלכים נדפסו בגנזי ראייה ג, עמ' 5-9. חידושו לשו"ע ונושאי כליו נדפסו בספר מצוות ראייה (ירושלים תש"ל). חידושים נוספים בשלושת תחומים אלו נאספו ממקומות שונים לאוצרות הראייה כרך ג.

הרב ראה חשיבות רבה בחיבור הדדי בין דברי הגמרא לדברי הפוסקים. הוא עסק בעצמו בכך, וקרא לתלמידי חכמים נוספים להצטרף אליו. שני חיבורים מרכזיים הקדיש הרב למפעל זה: 1. לשם חיבור הגמרא לפסיקה כתב הרב את 'הלכה ברורה', שמטרתה לציין את דברי הרמב"ם והשו"ע על דף הגמרא. כרכים רבים ממנה נדפסו, וכרכים נוספים הולכים ונדפסים על ידי מכון הלכה ברורה. הרב סידר גם דוגמאות ל'בירור הלכה' המצטרף להלכה ברורה. בירורי הלכה לדפים הראשונים של מסכת פסחים נדפסו במסכת פסחים עם הלכה ברורה, ובירורי הלכה לתחילת מסכת מגילה נדפסו בגנזי ראייה א.

2. לשם חיבור דברי הפסיקה אל מקורותיה בחז"ל כתב הרב את 'באר אליהו', שהוא ביאור לביאור הגר"א על חושן-משפט. הכרך הראשון על הלכות דיינים (ירושלים תשי"ד), והכרך השני על הלכות עדות ותחילת הלכות הלוואה (ירושלים תש"ס). ביאור לתחילת הלכות כתובות יצא בנפרד כחוברת, ונדפס אחר כך באוצרות הראייה ג, עמ' 157-171.

במהלך חייו השיב הרב תשובות בכל תחומי ההלכה. תשובותיו במצוות התלויות בארץ, זרעים, קודשים, טהרה, סנהדרין ומלכות נדפסו בספר משפט כהן (ירושלים תרצ"ז); תשובותיו ביורה דעה נדפסו בספר דעת כהן (ירושלים תש"א); תשובותיו באבן העזר נדפסו בספר עזרת כהן (ירושלים תשכ"ט); ותשובותיו באורח חיים ובחושן משפט נדפסו בספר אורח משפט (ירושלים תשל"ט).

בנוסף חיבר הרב מספר ספרים הממוקדים בנושא הלכתי מסוים:

1. הספר חבש פאר (מהדו' ראשונה ורשא תרנ"א, מהדו' שנייה ומורחבת ירושלים תרפ"ד) עוסק במצוות תפילין.

2. הספר שבת-הארץ (מהדו' ראשונה תר"ע, מהדו' עם הוספות ירושלים תרצ"ז, מהדו' חדשה בשני כרכים עם הוספות רבות מכת"ק⁷³, תוספת שבת, מקורות, ציונים והערות, מכון התורה והארץ תשנ"ג) עוסק בהלכות שביעית לפי סדר הרמב"ם, ובראשו מבוא המבאר את יסודותיו ההלכתיים של היתר המכירה. בכת"ק מצויים עדיין בין השאר חלקים נוספים מהחיבור שבת

73. ההבדלים הרבים בין כתב היד של שבת הארץ לבין הספר הנדפס דורשים מחקר בפני עצמו, ואכמ"ל.

הארץ, מהלכות שמיטת כספים⁷⁴ עד סוף הלי שמיטה ויובל, וכן חיבור על הלכות כלאיים.
3. עץ הדר (ירושלים תרפ"ז, מהדו' חדשה עם ביאורים ומקורות ירושלים תשמ"ו) עוסק בסוגית
האתרוגים המורכבים.

- כמו כן לוקטו בשנים האחרונות סוגי כתיבה נוספים של הרב:
1. הסכמות שנתן הרב לוקטו לספר 'הסכמות הראי"ה' (ירושלים תשמ"ח).
 2. כרוזים שפרסם הרב לוקטו לספר 'כרוזי הראי"ה' (ירושלים תש"ס).

74. בספר הנדפס, מופיעים דברי הרב רק על חלק מהלכות שמיטת כספים, ובקצרה, ואילו כתב היד כולל את
כל הפרק, ואף על ההלכות הראשונות הכתיבה היא במידה רבה של הרחבה.